

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(44):327

Черкасов С. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя), stancherkasov@gmail.com

**Концептуальні підходи до визначення Реформації
у дискурсі сучасної неконвенційної історіографії**

Окреслено основні дослідницькі підходи до визначення Реформації у дискурсі сучасної неконвенційної історіографії. Охарактеризовано концептуальний ряд дослідницьких моделей у вивченні європейського реформаційного руху епохи раннього нового часу. Особливу увагу приділено демаркації теоретичних конструкцій та пошуку нових форм репрезентації історичної дійсності. Встановлено, що у межах сучасної неконвенційної історіографії сформувались декілька основних аналітичних моделей, які активно використовуються істориками при дослідженні історії Реформації. Поява нових підходів до висвітлення історії Реформації зумовлена як інституційними змінами у сучасній історичній науці, так і складним та синтетичним характером самого феномену, вивчення якого посідає окреме місце у науковому моделюванні історичних явищ. Врахування суттєвого внеску неконвенційних інтерпретативних моделей у теоретичне осмислення історичних процесів може стати основою для вирішення цілого комплексу проблем, більшість з яких перебуває у центрі уваги сучасних дослідників.

Ключові слова: Реформація, Конфесіоналізація, історіографічна інтерпретація, ранній новий час.

Реформація – один з ключових етапів у розвитку європейської цивілізації, який тривав протягом XVI–XVII ст. і був спричинений кризою середньовічного світу. Загальноживаний термін для позначення цього періоду історії – ранній новий час – відображає виключний досвід, що надала епоха для суспільного розвитку, започаткувавши кардинальні політичні та соціально–економічні трансформації, які зумовили еволюцію органів публічної влади, формування європейської капіталістичної системи, зміни у соціальній структурі суспільства. У геополітичному вимірі Реформація порушила питання щодо шляхів консолідації європейських держав, ставши чинником формування європейської спільноти. Реформація, без перебільшення, справила винятковий вплив на політичну ситуацію в Європі та визначила магістральні шляхи розвитку європейської цивілізації загалом.

Попри нашу півтисячолітню віддаленість від початку Реформації, сьогодні залишається актуальною необхідність обговорення гострих та складних теоретичних питань, пошук творчих ініціатив для подальших досліджень цієї проблематики. Метою статті є надання загальної характеристики та огляд ключових підходів до інтерпретації історії реформаційного руху в Європі у дискурсі сучасної неконвенційної історіографії. Актуальність зазначеної теми значно підвищує практична історіографічна відсутність спеціалізованих досліджень, які б на сучасному науковому рівні дозволили здійснити фаховий аналіз зазначеної проблематики.

Кардинальні зміни у сучасній історичній науці, започатковані «інтелектуальним поворотом» середини XX ст. становлять одну з прикметних особливостей постнекласичної наукової гуманітаристики. Одним із наслідків таких змін для світової історичної думки стало становлення основних теоретичних засад «нової історичної науки» та інституціоналізація її історіографічних напрямів, тобто дотримуваного групою істориків набору спільних методологічних принципів та настанов наукового дослідження. За таких умов, академічна історична наука вимушена співіснувати паралельно із новаторськими течіями, які дотримуються альтернативної дослідницької методології. У цьому контексті поняття «неконвенційна історіографія» традиційно використовується для позначення усіх дослідницьких підходів, які не поділяють стандартних та загальновизнаних, або «конвенційних» способів дослідження і репрезентації минулого. На противагу магістральним напрямом «нової історичної науки», більшість з яких вже стали майже хрестоматійними, до зразків «неконвенційного» історіописання сучасні дослідники відносять ті інтерпретативні дослідницькі підходи, які ще не досягли рівня офіційної інституціоналізації.

Розглянемо ключові, найбільш дискусійні аспекти інтерпретації історії реформаційного руху в Європі, які аналізуються сучасною історіографією. Одним з таких аспектів є питання про те, чи була Реформація неминучою. Твердження про неминучий та безповоротний характер реформаційних змін не є новим і вперше було сформульовано у ранній протестантській історіографічній традиції, яка цілковито відкидала будь–які імовірнісні співвідношення, ґрунтуючись винятково на засадах теологічного провіденціалізму. Критична історіографія XIX ст. заперечувала лібнвальну цінність таких висновків і намагалась обмежити детермінізм тільки логічною сферою. Продовження детерміністичних студій у XX ст. призвело до відвертої абсолютизації тих аспектів реформаційної історії, які традиційно вважались другорядними та появи низки волюнтаристських концепцій так званої «персоніфікованої причинності». У межах сучасної неконвенційної історіографії більшість дослідників відзначає, що хрестоматійний набір факторів, які, як прийнято вважати, безпосередньо або опосередковано викликали Реформацію до життя, був абсолютно недостатнім для того, щоб забезпечити її фатальну неминучість [10]. По–перше, більшість з цих чинників відносилась радше до передумов, аніж до прямолінійних причин її розгортання; по–друге, аналогічна комбінація сприятливих для початку Реформації обставин виникла протягом попередньої європейської історії неодноразово, що за влучним виразом американського історика Е. Петегрі становить

основу «середньовічних фальстартів Реформації», найяскравішим з яких став русизм [8]. З точки зору більшості сучасних істориків, католицька церква могла уникнути розгортання реформаційного руху за умови ведення більш гнучкої політики та принаймні часткового внутрішнього самореформування. Більшість дослідників погоджується з тим, що реформаційний рух міг бути легко зупинений на початкових стадіях свого розвитку. З моменту оприлюднення «95 тез» і до масового антикатолицького руху, який починається після Вормського рейхстагу 1521 р., Лютер, фактично, сам протистояв папському Риму. Більше того, Лютер залишався прихильником церковної реформи і покладав свої надії на церковний Собор. Цей шлях здавався реформатору цілком реальним, оскільки ідея скликання такого представницького зібрання була досить популярною у суспільстві. Однак ця ідея була реалізована досить пізно – Тридентським собором 1545–1563 рр. Можна погодитися з думкою дослідників, які стверджують, що католицька церква програла бій з Реформацією через те, що не змогла її вчасно очолити [9].

Іншою частиною сучасного реформаційного дискурсу є питання про те, чи доцільно вважати Реформацію окремим періодом європейської історії. Порушуючи це питання, необхідно пам'ятати, що Реформація є органічною частиною значної кількості сучасних періодизаційних моделей європейської історії. Саме універсальність та комплексний багатовимірний характер явища дозволяє безперешкодно включити Реформацію у якість повноцінного етапу періодизації розвитку не тільки релігійних, але і окремо політичних, економічних, культурних, ментальних процесів XVI–XVII ст. Реформаційний вплив простежується сучасними істориками як на рівні глобальних суспільних інститутів, так і мікроісторичних явищ історії повсякденності. Численні характеристики Реформації не вичерпують усієї глибини цього історичного феномену, вони визначають лише її найголовніші риси та особливості у порівнянні з попередніми і наступними етапами історичного розвитку. Започатковані епохою Відродження тенденції знайшли своє продовження не тільки у реформаційному, але і просвітницькому дискурсі, і з цієї точки зору можуть бути об'єднані у межах категорії «новий час», яка уникає сутнісної деталізації. Доволі показовою з цього приводу видається позиція тих європейських істориків, який пропонують використовувати визначення «новий час» у тих випадках, якщо «вам принципово неважливо, що саме відбувалось з XIV по XX ст.» [7].

Не менш гострою є дискусія про те, чи є Реформація та Контрреформація протилежностями та чи існує Контрреформація у якості окремого історичного явища. Необхідно відзначити, що загальноприйнятий у сучасній історичній науці термін «Реформація» (від лат. *reformatio*) – перетворення) пройшов тривалу еволюцію свого змістового наповнення. Запропонована вперше протестантською історіографічною традицією XVI ст. дефініція терміну вбачала у Реформації суто релігійний зміст, пошук шляхів оновлення середньовічного християнства та подолання кризових явищ, спричинених діяльністю католицької церкви. Очевидними недоліками такого визначення стали не тільки його постульована односторонність, але і відсутність чітко сформульованого розмежування Реформації від неодноразових спроб

реформи католицької церкви в середні віки. У широкий науковий обіг термін «Реформація» було введено німецьким істориком Леопольдом фон Ранке, який використав це поняття у своїй праці «Історія Реформації в Німеччині» (1844 р.). Історик визначив Реформацію як не тільки релігійний, але і широкий суспільно–політичний рух в Європі XVI–XVII ст., що висував вимоги реформи католицької церкви. Окрім того, дослідник використав термін для позначення одного з періодів європейської історії. Важливим внеском Ранке у розробку поняття «Реформація» та позначеного ним історичного явища стало надане ним визначення «Контрреформації» як католицької реакції на генезу протестантизму, цілеспрямованої діяльності католицької церкви, скерованої на запобігання розвитку Реформації. Сформульована таким чином дихотомія «Реформація – Контрреформація» набула загальноживаного значення, яке в подальшому не отримало уніфікованого трактування. Пошук нової, більш широкої інтерпретації Реформації як історичного явища знайшов своє відображення у сформульованій наприкінці 70–х рр. XX ст. німецькими істориками В. Рейнхардом та Х. Шиллінгом концепції «Конфесіоналізації». Дослідники висунули тезу про типологічну однорідність реформаційного та контрреформаційного рухів, запропонували перейменувати період Реформації в епоху Конфесіоналізації. Під останньою вчені визначили феномен формування нових християнських конфесій в Європі періоду XVI–XVII ст., який існував у тісному взаємозв'язку із суспільно–політичними процесами раннього нового часу та пройшов три етапи свого розвитку: етап «інтеріоризації віри» (нім. *Bekennnisbildung*), етап «побудови конфесій» (нім. *Konfessionsbildung*) та етап «соціального дисциплінування» (нім. *Sozialdisziplinierung*). Поставлене у межах концепції Конфесіоналізації питання про змістовну однорідність реформаційного та контрреформаційного рухів на практиці втілювалось у пошуці істориками нових понять для позначення досліджуваних явищ. Так, задекларована прибічниками теорії відмова від терміну «Контрреформація» не стала абсолютною, оскільки історики змушені були використовувати інші терміни для позначення меж реформаційної та контрреформаційної протилежності («Рекатолизація» за А. Херцигом; «Соціальне дисциплінування» за Г. Острайхом; «Католицька конфесіоналізація» за Х. Шиллінгом). Недостатньо обґрунтованими, на нашу думку, є також спроби повної заміни поняття «Контрреформація» поняттям «Католицька реформація», які не співпадають за обсягом. Оскільки Контрреформація не зводилась винятково до внутрішнього реформування католицької церкви, але містила також і комплекс відверто репресивних заходів, спрямованих, в тому числі, і на запобігання розвитку реформ всередині самої католицької церкви, така термінологічна заміна є безумовно нерівноцінною.

З іншого боку, зберігаючи усталену термінологію, слід наголосити, що продовження започаткованих протестантською Реформацією процесів в межах реформ, проведених католицькою церквою, є абсолютно очевидним. Під час протистояння з протестантизмом, католицька церква була вимушена взяти на озброєння значну кількість форм та методів діяльності, вперше

застосованих самими протестантами. У політичному сенсі, формування коаліцій католицьких держав та внутрішня інтеграція нових суспільних станів до складу католицького елітарного суспільства мала прямі аналогії з процесами, що були започатковані протестантами. Проте швидкість та якість наслідування католиками протестантських традицій залишались занадто низькими для того, щоб ототожнити реформаційний і контрреформаційний рухи та усунути межі їх протилежності. Зауважимо, що незважаючи на широкий спектр визначень, спільною позицією більшості сучасних дослідників є погляд на Реформацію як широкий суспільно-політичний рух, який прийняв форму боротьби проти католицької церкви [10].

Епістемологічний плюралізм постмодерністської історіографічної ситуації обумовив появу нових підходів до вивчення окремих історичних проблем на основі різних інтерпретативних моделей. Зокрема, тематика Реформації традиційно знаходилась у центрі дослідницьких зацікавлень багатьох поколінь істориків, набула особливої актуальності у історичній науці другої половини ХХ століття. Багатоаспектність проблеми надає історикам можливість використання практично усіх історіографічних напрямів «нової історичної науки» (Innovative Historical Writing). Метою подібних досліджень дуже часто є надання голосу тим, хто до цього часу залишався «історично примушеним до німоти» (Historically Silenced). Подібно до пам'яті емоційно-ціннісне ставлення до історичної дійсності стає міждисциплінарною дослідницькою категорією, яка активно використовується сучасною неконвенційною історією. Її представники апелюють до ідеалу суспільної широти як шляху до співчуття та «рівності у співпереживанні» (Equality in Suffering) [6]. Зосередження на різних аспектах розвитку міжсуб'єктних зв'язків у історичній реальності заклало основу для появи іншої інтерпретативної моделі – «історії актора-мережі» (Actor–Network History). Меншою мірою поширена у сучасній історіографії інтерпретативна модель, в основі якої закладено глибинне дослідження випадку (Case Studies History).

Європейська Реформація мала широкий спектр наслідків, значення яких виходить далеко за межі раннього нового часу. Реформації, як історичному феномену, притаманні три основні ознаки: обумовлений виникненням у Європі модерних централізованих держав і зростанням національної свідомості розрив з папською церквою, формування модерного типу суспільства і формування модерного типу людини. Протягом останніх десятиліть більшість дослідників розглядає Реформацію ХVІ ст. як початок тривалого процесу модернізації Європи, створення сучасного демократичного суспільства з високоєфективною ринковою економікою і розгалуженою системою соціального захисту. Участь різних кіл суспільства у здійсненні Реформації призвела до значного розширення реформаційної програми, накресленої Лютером. Громади, конфесійні об'єднання почали вносити глибокі зміни до усталених суспільних відносин та форм державного устрою. Офіційна церква і держава практично втратили контроль над суспільними процесами і лише марно намагались їх зупинити, оскільки протестантські громади, що утворювались, або,

які передбачалось створити, опинились поза державним і церковним контролем. Загальною рисою і тенденцією суспільної Реформації було посилення впливу суспільства на державу. Саме ці засади започаткували програмні положення республіканських перетворень у Європі, які у Нідерландах та Англії отримали революційний характер і були очолені протестантами. У геополітичному вимірі Реформація порушила питання про шляхи консолідації європейських держав, альтернативні католицькому універсалізму, ставши чинником формування європейської спільноти. Окрім традиційно постульованих реформаційних здобутків у розвитку республіканізму, громадянського суспільства, освіти, науки, національних мов, книгодрукування, суспільної комунікації, Реформація надала потужний імпульс для економічних відносин, змінивши їх ціннісні орієнтири, що було помічено задовго до публікації праць німецького соціолога М. Вебера. Таким чином, головним наслідком Реформації можна вважати започаткований нею процес європейської модернізації, яким завершується середньовіччя і розпочинається новий час.

Окремий напрямок історіографічної дискусії присвячено питанню про те, які саме проблеми, поставлені реформаторами ХVІ ст., актуальні сьогодні. Вивчення історії Реформації ХVІ ст. зумовлює звернення сучасних істориків до витоків таких проблем, як права людини, свобода, цінність людської індивідуальності, що посідають першорядне місце в житті сучасного суспільства. Піднесення Реформацією гуманістичних цінностей відбувалось у тісному взаємозв'язку із активними політичними перетвореннями, які сприяли запровадженню принципів раціоналізму, плюралізму і толерантності у суспільному житті, що і на сучасному етапі знаходять свій вираз у становленні демократичних форм влади. Незважаючи на те, що цей неповний перелік питань, актуалізований Реформацією, далеко не завжди отримував протягом самого періоду Реформації своє остаточне, оптимальне та універсальне розв'язання, окреслені Реформацією проблеми не втрачають свого значення. Окрім того, інтерес до історії Реформації дуже часто обумовлюється особливостями динамічного розвитку сучасного суспільства, у соціальному лексиконі якого найбільш поширеними словами є «криза» та «реформи». За умов глобального суспільного зламу посилюється увага до драматичних епох давнього минулого. Накопичений Реформацією цінний практичний досвід подолання кризових суспільних явищ донині зберігає свою значну пізнавальну цінність.

Таким чином, у межах сучасної неконвенційної історіографії сформувались декілька основних аналітичних моделей, які активно використовуються істориками при дослідженні історії Реформації. Кожну з них відрізняють істотні змістовні відмінності, особливий ракурс погляду на обставини виникнення і розвитку історичного явища, застосування різних схем їх історіографічної інтерпретації. Врахування суттєвого внеску неконвенційних інтерпретативних моделей у теоретичне осмислення історичних процесів гострого конфліктного змісту може стати основою для вирішення цілого комплексу проблем, більшість з яких перебуває у центрі уваги сучасних дослідників.

Список використаних джерел

1. 'Aesthetics, Method, and Epistemology', 1998. *Michel Foucault; edited by James D. Faubion; translated by Robert Hurley and others*, New York: *New Press*, 486 p.
2. Ankersmit, F., 2002. 'Historical Representation', *Stanford: Stanford University Press*, 321 p.
3. Foltz, RC., 2003. 'Does Nature Have Historical Agency?' *The History*, Vol.37, p.11–36.
4. 'Nation–states and the Global Environment: New Approaches to International Environmental History', 2012. *ed. by Mark Atwood Lawrence*, New York: *University Press*, 1120 p.
5. Pomian, K., 2006. 'Historia urzędowa, historia rewizjonistyczna, historia kryptyczna', *Historia: nauka wobec pamięci*, Lublin: *UMCS*, s.198–219.
6. 'World Environmental History', 2012. *William McNeill [et al.]*, Great Barrington: *Berkshire Group*, 242 p.
7. Jensen, De Lamar, 1981. *Reformation Europe: age of Reform and Revolution*, Lexington: *D. C. Heath and Company*, 468 p.: il., maps.
8. Pettegree, A., 2005. 'Reformation and the Culture of Persuasion', Cambridge: *Cambridge University Press*, 238 p., Bibliogr.: p.218–231.
9. 'The Reformation of Charity: the Secular and the Religious in Early Modern Poor Relief', 2003. *ed. by Thomas Max Safley*, Boston: *Brill Academic Publishers Inc.*, 206 p., (Studies in Central European Histories).
10. 'The Reformation World', 2006. *ed. by Andrew Pettegree*, London: *Rout Teter M. Jews and Heretics in Catholic Poland: a Beleauyered Church in the Post–Reformation Era / Magda Teter*, Cambridge: *Cambridge University Press*, 272 p., Bibliogr.: p.225–251. ledge, 2006, 576 p.

Cherkasov S. S., PhD in History, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), stancherkasov@gmail.com

Conceptual approaches to the definition of the Reformation in the discourse of the modern unconventional historiography

The main research approaches to the definition of the Reformation in the discourse of the modern unconventional historiography are analyzed in the article. Conceptual frameworks and research models for the study of the European reformation movement of the early modern period are analyzed. Particular attention is focused on the demarcation of theoretical constructions and the search for the new forms of representation of historical reality. It is established that within the framework of the modern unconventional historiography, several basic analytical models which are actively used by historians for the Reformation history research have been created. The emergence of the new approaches to the study of the Reformation history is strongly connected with the institutional changes in the modern historical science as well as with the complex and synthetic character of the phenomenon itself, the study of which occupies a separate place in scientific modelling of the past. The significant contribution of the unconventional interpretation models to the theoretical interpretation of the historical processes can be used as the basis for the analysis of a wide range of problems, most of which remain in the research focus of the current Reformation studies.

Keywords: *Reformation, Confessionalization, historiographic interpretation, early modern times.*

* * *

УДК 930.24–027.553:947.7«16»

Багро С. О.,
магістр історії, старший науковий співробітник,
Національний заповідник «Софія Київська»
(Україна, Київ), sergii.bagro@gmail.com

Віокремлення власної вітчизни в козацькій політичній риторичі другої половини XVII ст.

Серед козацьких цінностей особливої дослідницької уваги сьогодні потребує поняття вітчизни. Богдан Хмельницький використовував його для вказівки на Річ Посполиту. Однак, наступники «великого гетьмана» змінили «традицію». Дана робота присвячена вивченню процесу виокремлення власної батьківщини України або Малоросії в козацькій політичній риторичі. Врахування спостережень попередників дозволяє сконцентрувати увагу на конкретному хронологічному періоді та уникнути упереджень в

інтерпретаціях. Методи історії понять передбачають аналіз згадок про власну батьківщину в козацьких документах з урахуванням їхньої політичної або соціальної актуальності. Восні перемоги дали можливість гетьману розширити представницьку позицію Війська Запорозького та отримати простір для управління. Достатньо швидко його почали осмислювати як цінність спільноти. Залежно від політичної потреби козаки зображували «наші» землі і як частину батьківщини–Речі Посполитої, і як «отчину»–спадок московського царя. Проте боротьба різних політичних пропозицій всередині спільноти уможливила появу перших згадок про власну козацьку вітчизну за будь-якої зовнішньої лояльності.

Ключові слова: *поняття, вітчизна, спадщина, Україна, Малоросія, Військо Запорозьке, народ, козацька спільнота.*

Спричинивши масштабні політичні, соціальні та економічні зміни на українських теренах, військові перемоги Богдана Хмельницького сприяли виокремленню козацької спільноти з річпосполитського простору. Обстоювання власних прав протиставляло козаків шляхетській корпорації, а успіх починань давав можливість осмислити потребу в розширенні своїх вимог. Процес самоусвідомлення Війська Запорозьким власної окремішності давно привертає увагу істориків, проте багато його аспектів усе ще лишаються не висвітленими. Зокрема значних уточнень потребують спостереження дослідників про мотиваційні пріоритети козаків. У цій роботі спробуємо простежити процес виокремлення власної батьківщини в політичній риторичі представників Війська Запорозького.

Віднедавна Френк Сисин та Наталя Яковенко помітили, що у другій половині XVII ст., замість Речі Посполитої козаки почали називати своєю вітчизною Україну або Малоросію. Їхні спостереження швидко здобули популярність в історіографії та спричинили до появи нових студій у цій тематиці [4]. Проте чи не єдиною спробою поетапно осмислити зміну світоглядних засад козацької спільноти є робота Зенона Когути [22]. Перші, так би мовити, «повноцінні» згадки про козацьку батьківщину дослідник зафіксував у квітневих листах Івана Брюховецького 1662 р. до єпископа Мефодія. Однак він не поспішав визнавати її авторство за «кошовим гетьманом»: «Питання про те, чи І. Брюховецький сам сформулював свою концепцію «отчизни», чи запозичив її від когось із своїх сучасників, залишається значною мірою відкритим» [22, с. 235]. Скоріш за все, таке обережне узагальнення зумовлене раціональною дослідницькою розважливістю. Проте не виключено, що свою роль в інтерпретації історика відіграв також стереотипний образ Брюховецького як «московського заподавця». Слова претендента на гетьманський уряд про безпеку для козацької вітчизни Когут інтерпретує як «лицемірні» та перманентно підозрює того в прихованих підступних мотивах. Доволі важко за такою людиною «визнати» формування козацького патріотизму. Разом з тим останні ревізійні роботи Віктора Горобця показують, що у боротьбі за булаву Брюховецький загалом діяв тими ж методами, що і його конкуренти, проте завдяки вправності та рішучості досяг успіху там, де інші зазнали невдачі. Московські ж статті, за які гетьмана критикують найбільше, той був змушений прийняти під тиском політичних обставин [6–13]. Врахування спостережень попередників дозволяє при дослідженні поставленої мети сконцентрувати увагу на конкретному хронологічному періоді та уникнути деяких упереджень в інтерпретаціях.

В основу даної роботи покладено методи історії понять («Begriffsgeschichte», «conceptual history») [23;